

Й. Рисіч, Л. Литовченко

ВИБОРИ: ВІД ФОРМАЛІЗМУ ДО ДЕМОКРАТИЗМУ (досвід України в 70-90-ті роки ХХ ст.)

Анотація. Автори, використовуючи фактичний матеріал, показують трансформацію Радянської виборчої системи, неспроможність комуністичного режиму протистояти демократичним процесам.

Вибори представницьких органів влади в період мирного переходу суспільства від тоталітарної політичної системи до демократичного розвитку відіграють вирішальну роль. Демократична виборча система є необхідним компонентом сучасної цивілізації, відображає ступінь народовладдя, свободи, політичної культури.

Дещо з історії. Перші форми виборів і прямого голосування були вже відомі на віках антив, полян та в добу Русі-України. Широко використовувалась виборча форма в 16-17 століттях у містах, що мали магдебургське право. За часів Запорізької Козацької Республіки вибори відбувались на Генеральних, курінних, січових радах.

З поширенням ідей парламентаризму і демократії в кінці 19 - на початку 20 ст. в Україні з'являється виборча система і проходять вибори в сучасному розумінні цієї форми політичного життя. У західних областях України, що входили до складу Австро-Угорщини, вибори проходили в 1861, 1877, 1883, 1913 роках. 1873 р. тут була запроваджена виборча ординація за системою курій. Після 1907 р. ця система була замінена загальними, рівними, безпосередніми і таємними виборами.¹

Перші, подібні до парламентських, вибори в українських землях, що були в складі Російської імперії, відбулись в 1906 році до Державної Думи Росії за куріальною системою. Вибори, що проходили тут в кінці 19 ст. до органів самоуправління (міська дума, земські установи), були обмежені становими та майновими цензами.

За часів Української Народної Республіки відбувались вибори до міських дум, до Всеросійських та Всеукраїнських Установчих Зборів. Вони проходили на підставі загального, прямого, рівного, пропорційного і таємного голосування. 29 листопада 1917 р. Центральна Рада прийняла Закон про вибори до Українських Установчих Зборів УНР на вищеназваних засадах². 26 грудня 1918 р. Директорія УНР прийняла декларацію про вибори до Трудового конгресу, на підставі якої і відбувались вибори до цього представницького органу. Трудовий конгрес висловився за всенародне голосування до українського парламенту. Демократичні засади регламентувались в Законі Західно-Української Народної Республіки від 14 квітня 1919 року про вибори до сейму.

В українських землях, що не по своїй волі попали під Польщу, в першій половині 19 ст. вибори відбувались до сейму і сенату в 1922, 1928, 1935, 1938 роках. Українці, що опинилися після першої світової війни під Румунією, брали участь у кількох виборах, виставляючи списки разом з румунськими партіями. Подібні вибори відбувались і в українських землях, що відійшли до Чехо-Словаччини. Вибори до автономного сейму Закарпатської України проходили 12 лютого 1939 року за виборчим законом, ухваленим празьким парламентом.³

Велика Україна під назвою УРСР, що ввійшла під опікою Росії до СРСР, Конституціями 1919, 1925, 1929 років була позбавлена загального, рівного виборчого права. Такого права не мали особи, які визначались небезпечними для радянської влади /їх кваліфікували як нетрудовий елемент/. За таких умов половина населення позбавлялась права участі у виборах. Так було до другої половини тридцятих років, коли в 1937 році нова Конституція УРСР вже містила статтю, що вибори повинні

проводитись на основі "загального, рівного й прямого виборчого права при таємному голосуванні".⁴ Якщо в 1926 році через зазначені класові обмеження у виборах до місцевих Рад брало участь 50.8% загальної чисельності виборців, в 1934 - 85%, то в 1939 - понад 99% виборців.⁵

Після захоплення влади більшовиками поширилась практика монополії компартії щодо виборчої кампанії. Вибори розглядалися цією партією як необхідна умова для забезпечення класової суті своєї влади. Про це свідчать чисельні архівні документи. Історик М.Бичек, аналізуючи їх, приводить приклади, коли, наприклад, в 1921 році в Харкові складалась "добові зведення результатів виборів в Харківську міську Раду за донесеннями парткомів та агентів ВУЧК". З них випливає, що голосування проводились на робочих місцях, а не за місцем проживання. Точні підрахунки голосів не вважались обов'язковими, дозволялось проводити переголосування.⁶ У 30-ті роки були факти скасування виборів на засіданнях райпарткомів. У 50-ті роки складалась списки тих, хто не хотів йти на вибори, і передавались "компетентним органам". Жоден випадок розповсюдження листівок не залишався непоміченим. Авторів розшукували цілі загони чекістів. Не дивлячись на це, знаходилися сміливці висловити протест. Так, 9 березня 1950 року між 3-4 годинами ночі на кількох вулицях Шевченківського району міста Львова, а також поблизу театрів ім. Заньковецької та оперного було виявлено 235 листівок з одним реченням: "Геть сталінські брехливі вибори!".⁷

Звичайно, така виборча система в умовах реформування політичної системи в Україні на рубежі 80-х - 90-х років, вимагала корінної зміни. Це стало складовою частиною мирної демократичної революції в Україні 1989 - 1991 років. Зміна виборчої системи виходила на перший план побудови правового, демократичного суспільства, зміцнення незалежності молодій країні. Як засвідчив Іван Плющ /Голова Верховної Ради України в 1991 - 1994 роках/, єдину поразку на цій посаді він допустив в кінці 1993 року, коли був прийнятий консервативний Закон про вибори, що залишав без змін мажоритарну систему виборів радянського зразку і закладав у повторне голосування вимогу про абсолютну більшість.⁸

Досвід 70-90-х років 20 ст. У ці роки в Україні вибори проводились дев'ять разів до місцевих Рад, п'ять разів - до Верховної Ради УРСР. На території України в цей період п'ять разів проводились вибори до Верховної Ради СРСР. Всі ці вибори відбувались за мажоритарним принципом і до 1989 року виключно контролювались компартією. Представницькі органи - Ради, що були з початку свого виникнення формами страйкової боротьби і передбачали свободу вибору до них представників трудящих за класовою ознакою, в результаті монополії компартії на владу, розростання бюрократизму та формалізму, породили таку виборчу систему, за якою громадянам залишалось висловлювати повне схвалення і підтримку одного кандидата, який затверджувався в партійних органах ще до початку офіційних виборів. Все це робило вибори політичним фарсом, простою формальністю, але - обов'язковим атрибутом і ритуалом влади.

Така концепція "декоративної демократії" базувалась на двох принципах. Перший виходив з твердження, що при відсутності антагоністичних класів, в умовах однопартійної системи, немає потреби в передвиборчій конкуренції кандидатів. Другий, /що формував практику виборів/, виходив з того, що при керівній ролі компартії, Ради є громадськими організаціями, а депутатська діяльність фактично розглядалась як різновид звичайного громадського доручення, а не як форма політичного представництва, законодавчої роботи. Щодо реєстрації одного кандидата в бюлетнях, то з цього приводу була розроблена спеціальна вказівка ЦК КПРС.⁹

Як на практиці здійснювалась така політика, відверто розповів у 1994 році той же Іван Плющ: "З'ясуєте і запам'ятайте, що ми сімдесят років голосували, а не обирали. Я брав участь у попередніх виборах /1994 рік/. Мені було сказано, що ти будеш

балотуватися по 314 Бородянському округу. Приїжджаю я туди. Перший секретар і вся команда зустрічають. Знайшли довіреною особою співученицю по технікуму. Вона виходить, речь як толкнула - яким я був студентом і так далі. Виступило чоловік вісім, розказали, який я незамінний. Потім дали концерт, вручили хліб-сіль, і я поїхав додому. І оце на цьому все закінчилось - і 94 проценти голосували за мене."¹⁰

Напередодні виборів важливим напрямком партійного контролю за складом Рад було формування соціального складу депутатського корпусу. До кожної Ради (районної, міської, обласної, Верховної) доводилося процентне співвідношення робітників, колгоспників, жінок, безпартійних та членів партії, яких слід було висувати в кандидати. Так, за нашими підрахунками, до місцевих органів кількість безпартійних допускалась в межах 50%, до Верховної Ради республіки - в межах 30%, до Верховної Ради СРСР в межах 25 %¹¹.

Протягом всього досліджуваного періоду у складі Верховної Ради УРСР ретельно витримувалась соціальна квота. За цим, як свідчать архівні документи, пильно слідкували обкоми компартії, ЦК КПУ. У червні 1975 р. із 650 депутатів 175 (30.7%) були робітниками, 112 (19.6%) - колгоспниками, 30.9 % - безпартійними. Цікаво, що 308 депутатів або 54.0 % було обрано вперше. Така змінність, як показує аналіз, відбувалась якраз за рахунок робітників та колгоспників, тоді як партійна номенклатура займала депутатські посади пожиттєво, якщо не відбувався якийсь скандал¹².

Крім загального складу депутатського корпусу Рад всіх рівнів, партійні органи напередодні виборів персонально розглядали кожну кандидатуру на засіданнях політбюро, бюро обкомів, міськомів, райкомів компартії. Саме тут вирішувалось, кому бути депутатом. Це засвідчують безліч архівних документів. Так, на засіданні політбюро ЦК КПУ в травні 1970 р. розглядається питання про кандидатів в депутати Верховної Ради і приймається рішення: "Просити ЦК КПРС затвердити"¹³. Вишого вияву колабораціонізму годі й придумати.

Аналогічні рішення приймалися на нижчому рівні. Наприклад, 14 травня 1974 р. бюро Львівського обкому розглянуло питання про кандидатів у депутати обласної Ради, де було "погоджено склад кандидатів у депутати".¹⁴ У 1971 р. на кожний виборчий округ Харківської області бюро обкому компартії рекомендувало після погодження в ЦК по одному кандидату в депутати Верховної Ради УРСР¹⁵.

Подібні рішення приймалися і щодо роботи вже обраних законодавчих органів. Наприклад, в 1970 р. політбюро ЦК КПУ під головуванням П.Шелеста розглядало питання про перенесення строку скликання чергової сесії Верховної Ради республіки і прийняло таке рішення: "На відміну постанови ЦК КПУ від 29 травня 1970 р. скликати чергову сесію Верховної Ради УРСР сьомого скликання 25 вересня 1970 року"¹⁶. (Підкреслено нами - Авт.). Характерним для тотального контролю за Радами були й такі рішення політбюро ЦК КПУ: "На зміну постанови ЦК КПУ від 24 квітня 1970 року рекомендувати кандидатом в депутати Верховної Ради СРСР т. Бездітко А.П. - голову виконкому Харківської обласної Ради замість т. Погорілова А.В. Просити ЦК КПРС затвердити"¹⁷. Про скликання і проведення сесій обласної та міської Рад в 1971-1976 рр. Харківський міськом і обком компартії заслуховували 48 раз. Ці ж органи в зазначений період 35 разів розглядали питання про вибори до Рад¹⁸. Така виборча система не передбачала гласності, і саме тому не публікувались дані про кількість голосів "проти" як по кожному кандидату, так і по округу в цілому. Архіви зберігають певні відомості про альтернативні точки зору, хоча кількість голосів "проти" за офіційною статистикою була незначною. Так, на виборах до місцевих Рад в 1977 р. "проти" голосували: до обласних Рад - 12462 виборці; до районних Рад - 3830; до міських - 10357; до районних в містах - 6740; до селищних - 1322; до сільських - 2321. У 1980 р. голосували "проти" при обранні депутатів до обласних Рад - 7002, до районних - 2186; до

міських - 5099.

У порівнянні з кількістю виборців відсоток голосуючих "проти" був досить незначним і складав від 0,01 до 0,9 %. На виборах до Верховної Ради УРСР в 1979 р. кількість тих, хто голосував "проти" по всій Україні була теж невеликою і становила 6829 голосів або 0,02 % від тих, що взяли участь у голосуванні (99,99%)¹⁹.

У 70-ті - 80-ті роки рідко коли випадало так, щоб якогось кандидата не обрали в тому чи іншому окрузі. Таких випадків, за нашими підрахунками, було 10, і всі вони стосувались кандидатів, які обирались в селищні та сільські Ради.

Цікавим виявом демократизму, своєрідною формою анонімного протесту проти влади були написи на бюлетнях. Зміст таких написів регулярно доводився до ЦК КПУ, а в 80-ті вже доповідних записок з цього приводу з виборчих округів чомусь не направляли. Аналізуючи існуючі записи, можна зробити висновок, що це була своєрідна форма голосування проти існуючої виборчої системи та висловлювання опозиційності до правлячої партії. Так, під час виборів до місцевих Рад (червень 1973 р.) в Дніпродзержинську на 456 бюлетенях написи мали зміст від трудових рапортів до критики існуючих виборчих норм та образ на адресу кандидата. В 1971 р. в Апостоловському і Широківському районах Дніпропетровської області в написах містились висловлювання про корупцію кандидата та про зловоденні земельні проблеми²⁰. В багатьох округах Дніпропетровської області в 1973 р.і в таких написах критикувалась робота місцевих Рад, висловлювались нарікання роботою транспортом, нестачею житла, розповсюдженням хабарництва. Були й висловлювання неетичного характеру на адресу кандидата. Також висловлювалась незгода з практикою висування лише одного кандидата. У Вінницькій області в цей період написи мали аполітичний характер, але свідчили про незадоволення людей житловими умовами, бездоріжжям, безконтрольністю чиновників тощо.²¹

Під час виборів у 1974 р. до Верховної Ради СРСР найбільше написів на бюлетнях було зафіксовано в Київській області. Основний зміст стосувався економічних проблем, а також висловлювались побажання демократизувати суспільство. У Тернопільській та Львівській областях інколи зустрічались написи, які закликали боротись за самостійність України.²²

Голосувати таємно, а тим більше робити якісь написи, було досить небезпечно і могло привести до переслідувань та карних заходів. Відомий російський дисидент В. Буковський в своїх спогадах наводить документ, що підтверджує таку антидемократичну практику, що склалась в Україні за комуністичного режиму. Цей документ засвідчує характер епохи, ставлення до демократії, до конституційних норм. Наводимо його майже повністю:

Вирок

Справа №6-74 від 15 червня 1971 р. Секретно. Ворошиловград.

Іменем Української Радянської Соціалістичної Республіки суд в складі: головуєчого Ярьська В.А., народних засідателів Баранової К.А., Дрожжиної М.Ф., при секретарі Голубичій Т.М., за участю прокурора Зимаріна В.І. і за участю адвоката Соколікової Н.М., розглянувши в закритому судовому засіданні в м. Ворошиловограді справу звинувачуваного Чекаліна О.М., народився 19.12.1938 р. в Слюд-Руднику Узеранського р-ну Красноярського краю, росіянин, громадянин СРСР, безпартійний, закінчив 10 класів, раніш не судимий, проживає в м. Лисичанську Ворошиловоградської області, працює слюсарем-монтажником на Лисичанському заводі "Строймашина" і постановив: 14 червня 1970 року під час виборів, підсудний Чекалін О.М. на виборчому бюлетені по виборах у Раду Союзу і Раду Національностей Верховної Ради СРСР по Лисичанському виборчому окрузі №440 вчинив антирадянські написи, закликаючи до зміни Радянської влади....

Згідно ст. 62, ч.1 КК УРСР йому присуджено 5 років тюремного утримання."²³

Коментар. Цей документ і попередні факти засвідчують декоративність, формалізм виборчої системи тоталітарного періоду. Вони характеризують великі протиріччя між законодавством та практикою виборів в 70 - 80-ті роки. Адже Конституція УРСР 1978 р. передбачала вільне висування кандидатів, таємне голосування, але директивними антиконституційними вказівками з партійних органів визначались соціальні квоти, персональний склад депутатів, проводились судові процеси над тими, хто здійснив при таємному голосуванні якісь написи.

Враховуючи всю сукупність негативних факторів, можна зробити висновок, що після 1985 р. обмежитись ліквідацією окремих недоліків існуючої виборчої системи шляхом внесення невеликих новацій у законодавство про вибори, як це було зроблено у виборчому Законі 1989 року, було вже недостатньо.

Під впливом світового демократичного процесу, прогресуючого занепаду економіки радянського зразку, перші концептуальні зміни у виборчу систему було закладено в резолюції 19 Всесоюзної конференції компартії "Про демократизацію радянського суспільства і реформу політичної системи", прийняту в липні 1988 року. Дозволялась альтернативність виборчих програм, професійна робота депутатів, необмежене висування кандидатур. А також вперше записувалось застереження про "суворе дотримання демократичної процедури виборів".²⁴

Після цих рішень був прийнятий новий Закон про вибори, внесені зміни до Конституції. Але це був Закон СРСР, який зберігав оновлену імперську суть, не враховував національного розвитку республік, вводив антидемократичну практику квот від громадських організацій з метою збереження за компартією мандатів без загальних виборів. В Закон про вибори була також включена недемократична норма, за якою включення кандидата в бюлетень обумовлювалася не кількістю зібраних за нього підписів, а підтримкою зборів трудових колективів та зборів за місцем проживання виборців. Цим створювалась своєрідна фільтруюча система, щоб мати змогу впливати на формування списку кандидатів та забезпечити монополію на виборах.

На практиці, у першій, подібній до демократичної, виборчій компанії навесні 1989 р. партійний апарат використав для відсіву небажаних кандидатів окружні збори виборців, які у народі одержали назву "сито". Механізм дії такої форми нівелювання демократії розкрив народний депутат Дмитро Чобіт: "З кожного району на збори райком партії ретельно підбирав перевірених людей з різних підприємств, колгоспів, організацій та установ. Здебільшого це були секретарі партійних та комсомольських

організацій. Делегацію Бродівського району очолював секретар райкому партії Тетяна Киричок. Для бродівських виборців виділили новенький автобус, а перед виїздом до Львова їх зібрали на нараду в райком партії. Тут пройшов інструктаж - заблокувати відомого літератора та громадського діяча Івана Драча і не допустити, щоб ім'я цього кандидата потрапило у виборчий бюлетень. Перший секретар Р.Данилюк напучував в усьому слухатися голову передвиборних зборів, секретаря окружної виборчої комісії А.Мартинюка, наголошував на необхідності особливо пильно придивлятися до маніпуляцій його правої руки, котрою він подаватиме знак, як треба голосувати."²⁵ Подібним чином проходили збори в м.Києві, в окрузі N33, де балотувався перший секретар Київського міського комітету компартії К.Масик. Але тут вони проходили в умовах "строного режиму".

Крім того, користуючись своєю монополією в політичному житті, компартія в 1989 році виробила тактику "альтернативної рознарядки". А керівники обласного і республіканського рівня обирали для себе переважно сільські райони, де можна було уникнути альтернативності взагалі. В Україні понад 60% керівників такого рівня балотувалися в сільських округах. Для першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького теж

було підбрано подібний округ. Більшість членів московського політбюро вписали себе в партійну квоту і уникли загальних виборів.

Березневі вибори 1989 року в Україні, не дивлячись на їх напівдемократичність, дали можливість вперше обрати людей з іншими поглядами, ніж того хотіла правляча партійно-державна номенклатура. Зокрема, був обраний народним депутатом відомий київський лікар з незалежними поглядами М.Амосов, редактор Київського політехнічного інституту П.Таланчук, який співчував опозиційним демократичним рухам. Також перемогли на виборах лідер зеленого руху Ю.Щербак, члени Народного Руху В.Яворівський та С.Конєв, письменник О.Братунь та інші.

Сенсацією виборів стало необрання депутатами високопоставлених партійних керівників, серед яких був секретар ЦК КПУ Б.Качура, перші секретарі обкомів: Львівського - Я.Погребняк, Ворошиловградського - І.Ляхов, Чернігівського - Л.Палажченко, Закарпатського - Г.Бандровський. Перший секретар Київського міському партії К.Масик та голова Київського міськвиконкому В.Згурський також не набрали необхідної кількості голосів.²⁷ В ряді округів України довелося проводити повторне голосування і повторні вибори. Найбільше таких округів було в Дніпропетровській області - п'ять, Донецькій - три, Харківській - три, Полтавській - три, Луганській - три. В інших областях ці цифри були в межах одного або двох.

Виборча компанія 1989 року стимулювала розгортання демократичного руху, плюралістичної політичної системи, хоча свобода агітації ще була неповною, продовжувалась практика переслідувань інакомислячих. Наприклад, у Львові були затримані міліцією студенти В.Трубійчук та О.Скрипник /громадянин Канади/, які розвішували передвиборні прокламації із закликом голосувати проти цих виборів. Це не суперечило статті 47 Закону про вибори. Про цю подію досить широко повідомила газета компартії "Правда України" в статті під рубрикою: "С поличным. "Ночное приключение"". ²⁸ Мова ж по суті йшла про те, що таким чином опозиційна організація - Українська Гельсінська Спілка висловлювала своє ставлення до виборів в союзні органи влади.

Недосконалий виборчий закон, квоти від громадських організацій і компартії, контроль над виборчими комісіями на кожній дільниці дали змогу стати народними депутатами багатьом партійним керівникам України. Але їх перемога вже не була такою одностайною, як раніше. В.Щербицький був обраний у Верхньодніпровському виборчому окрузі, але вперше, як того і вимагав новий Закон, були опубліковані результати голосування. Із 228415 виборців, які прийняли участь в голосуванні, 63930 проголосували "проти". ²⁹ Це теж було своєрідною сенсацією.

Після цих виборів посилилась критика прийнятого Закону про вибори, особливо, коли розпочалась підготовка до складання республіканського виборчого Закону. У першу чергу мова йшла про зміну директивно-командних та адміністративних методів в організації та проведенні виборів демократичними механізмами. На порядок дня виступали проблеми свідомості вибору, розвитку самоуправлінських засад взаємодії виборців, політичних партій і рухів, багатопартійності в рамках такого важливого і масового політичного процесу, як виборча система.

Новий виборчий Закон України був підготовлений Президією Верховної Ради УРСР і 6 серпня 1989 року опублікований для загального обговорення. Він мав таку назву: "Про вибори народних депутатів Української РСР". ³⁰ Ще раніше був підготовлений проект, який ніде не публікувався, а розсилався за спеціальним списком. В ньому фігурували навіть горезвісні окружні збори. На цей проект посилався А.Лук'янов в Москві в жовтні 1989 року, коли доповідав про зміни в Конституції СРСР з питань виборчої системи.³¹

Значну популярність здобули альтернативні проекти Закону про вибори, підготовлені Республіканським депутатським клубом виборців за підписом шести

народних депутатів В.Грищуком, О.Назаренком, Ю.Сорочик, В.Черняком, В.Яворівським, А.Ярошинською та членом комісії клубу О.Коцюбою під назвою "Про вибори органів народовладдя в Українській РСР", а також групою авторів із Львівського міського комсомолу під назвою "Про вибори депутатів Верховної Ради УРСР".

Проект альтернативного Закону Республіканського клубу було датовано 1 вересня 1989 року. 7 вересня, за день до відкриття установчого з'їзду Народного Руху України, цей проект надрукувала львівська газета "Ленінська молодь", а 14 вересня "Літературна Україна" та "Правда України". У концептуальному плані цей проект вигідно відрізнявся від офіційного своїми новаторськими ідеями. Серед них слід назвати: про скликання З'їзду повноважних представників народовладдя України для прийняття Конституції і вироблення засад формування влади; запровадження посади Президента через вибори всім народом; створення Конституційного суду; запровадження цензу проживання /не менш одного року/ на території України. Проект також передбачав повну альтернативність, демократичну процесуальність виборів, можливість самовисування через збір підписів. Такі новаторські ідеї зробили альтернативний проект досить популярним, саме тому, на наш погляд, він став практично основним документом, навколо якого сконцентрувалася громадська думка і на підтримку якого з 2 вересня проводились мітинги громадян.

До відкриття сесії Верховної Ради з головним питанням про проект Закону про вибори в обговоренні проектів за офіційними джерелами прийняло участь понад 15 млн. громадян. Від трудових колективів, громадських організацій надійшло 235 тисяч відгуків, понад 150 тисяч конкретних пропозицій.³²

Засідання сесії Верховної Ради УРСР /листопад 1989 року/, на якому обговорювався проект Закону про вибори, вперше транслювались в прямому ефірі українським радіо, а потім демонструвались по телебаченню. Все це і сприяло тому, що в офіційний законопроект було внесено багато суттєвих поправок та доповнень, які сприяли більшій демократичності виборів. Так, сесія проголосувала, щоб вищим органом влади був не з'їзд, як пропонувалося з Москви, а Верховна Рада, обрана прямим, таємним голосуванням всім народом. Це наближало політичну систему України до парламентської форми. Також відмовилися від практики окружних зборів, від виборів через громадські організації, від безальтернативності вибору тощо. Розширювалася гласність при підготовці та проведенні виборів, надавалося право громадським організаціям надсилати спостерігачів на вибори і дозволялася їх присутність під час підрахунків результатів голосування, що вперше ставало протиприродним можливіми фальсифікаціям.

Напередодні виборів до Верховної Ради України за новим Законом всі існуючі опозиційні організації національно-демократичного спрямування об'єдналися в Демократичний блок (ДБУ), що стало новим словом в історії демократії в Україні. Головним завданням ДБУ була боротьба за демократизацію суспільства, проти комуністичного апарату, за національне відродження державності в Україні. З метою активізації своїх дій Демократичний блок використовував авторитет народних депутатів СРСР, вивчав досвід проведення виборів у Польщі та діяльність польської "Солідарності".

Компартія України теж готувалася до виборів. На початку грудня 1989 року відбувся пленум ЦК КПУ, який вперше за багато років обговорив передвиборчу платформу ЦК. Перший секретар ЦК В.Івашко з цього приводу заявив, що компартія ще ніколи не йшла на вибори в такій складній для неї громадсько-політичній обстановці. Центральним положенням платформи компартії було збереження соціалістичного вибору, а також боротьба за збереження імперської суті СРСР. Законна

вимога про те, що партія повинна бути громадсько-політичним об'єднанням чи організацією, і, відповідно, потрібно відмінити статтю 6 Конституції називалась демагогією і введенням людей в оману.³³

18 лютого 1990 року Центральна виборча комісія України, яку очолював В.Бойко, підвела підсумки передвиборчої компанії. В списку зареєстрованих був 3091 кандидат на 450 депутатських мандатів, що в середньому складало сім претендентів на одне місце у Верховній Раді.

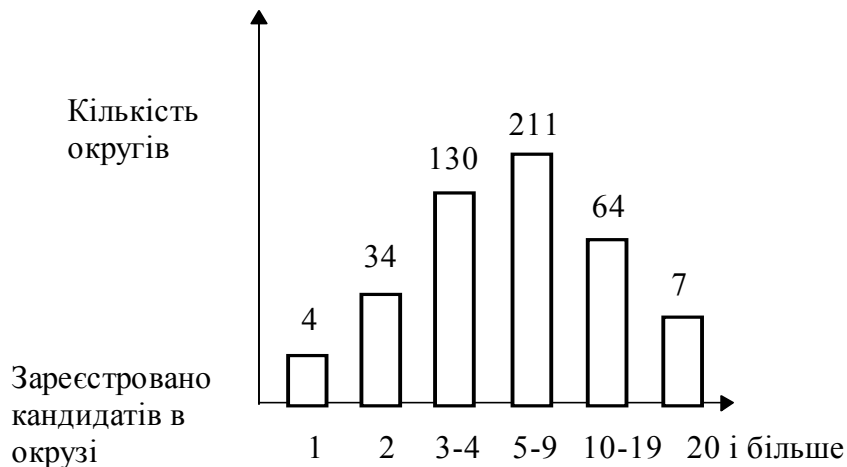
Більше всього було зареєстровано робітників, друге місце посіли працівники партійних структур КПУ - 298 кандидатів, з яких 220 були секретарями парткомів великих підприємств, райкомів, міськомів та обкомів. Разом з тим, збільшилось представництво серед депутатів безпартійних - їх стало 394. Вперше без відома парторганів "неформальні організації" висунули і зареєстрували понад 600 кандидатів. З них - Спілка письменників України - головний штаб демократичних сил - майже 100 кандидатів. 130 кандидатів було висунуто від Народного Руху, ще 70 - поділяли передвиборчу платформу ДБУ.³⁵

Про характер виборчої активності на початок 1990 року свідчить таблиця зареєстрованих кандидатів по округах.³⁵

Найбільше було висунуто кандидатів в містах, і досить низькою виявилась конкуренція в сільських округах. Рекордну кількість кандидатів /аж 33/ було зареєстровано в Печерському виборчому окрузі N12 м. Києва.

Ці вибори в Україні проходили в умовах, коли з Конституції ще не було вилучено положення про керівну роль компартії, коли багатопартійність ще не була юридично узаконена, а цензура - скасована. Крім того, продовжувалась практика соціальної "альтернативної рознарядки" партійних органів, випробувана в 1989 році.³⁶

4 березня 1990 року було обрано лише 112 депутатів на 450 депутатських місць. Після повторних виборів обрали ще 337 депутатів. Склад Верховної Ради оновився майже на 90%, що свідчило про значні демократичні зрушення в українському суспільстві.

Депутатами стали 128 секретарів ЦК КПУ, обкомів, міськомів, райкомів (28.4% від всього складу Верховної Ради), 55 секретарів парткомів, політпрацівників (12.2%), 44 керівники Рад та їх виконкомів (9.7%), 39 керівників різних державних установ (8.6%), 30 голів колгоспів та директорів радгоспів (6.6%), 19 керівників вищих державних установ (4.2%), 14 представників генералітету (3.1%).

Найбільше компартійних керівників було обрано в Житомирській області (8 із 14 депутатських мандатів), Київській (7 із 17), Полтавській (5 із 16), Дніпропетровській (8 із 34). Жодного не було обрано у Львівській, Тернопільській, Волинській, Івано-

Франківській областях.

Демократичний блок зумів вибороти біля 25% голосів виборців в Україні, що зробило його досить помітним явищем в політичному житті.³⁷ Значну перемогу демократичні сили одержали у Львівській області (24 мандати із 24), Івано-Франківській (11 із 12), Тернопільській (8 із 10), Волинській (6 із 9), Рівненській (3 із 10), Закарпатській (3 із 11). А також в містах: Києві (17 із 22), Харкові (10 із 14), Донецьку (6 із 9), Вінниці (2 із 3), Сумах (1 із 2), Кіровограді (2 із 2), Дніпропетровську (1 із 10).³⁸

Політична активність, плюралізм поглядів і програм були проявлені в березні 1990 р. і в ході обрання депутатів до міських Рад. На жаль, про роль опозиційних компартії політичних сил на цих виборах інформації в пресі, в архівах збереглося дуже мало. Ця тема ще потребує спеціального дослідження. Виборчі комісії не публікували даних щодо участі Демократичного блоку на виборах до обласних, міських, районних, селищних Рад. Але незалежна преса оперативно інформувала людей з цього приводу. Але тоді таких видань в Україні було небагато. В Івано-Франківській області, наприклад, на 140 мандатів до обласної Ради було зареєстровано 856 кандидатів. З обраних 135 депутатів лише 48 поки що визнавали себе членами компартії.³⁹ На 245 мандатів Дніпропетровської обласної Ради було зареєстровано 1029 кандидатів, на 1517 мандатів міських Рад цієї області - 3807 кандидатів.⁴⁰

Таким чином, на відміну від усіх попередніх років, у ході виборчої кампанії 1989 - 1990 років почала змінюватися суть виборчої системи, і цей процес мав такі характерні риси: по-перше, з'явився живий, непідробний інтерес до висування кандидатів в депутати, виникли групи сприяння, які взяли на себе незвичну роль популяризації своїх кандидатів серед виборців; по-друге, в передвиборчих кампаніях активно приймали участь представники різних опозиційних сил; по-третє, вперше відкрито говорилось про необхідність здобуття самостійності для України.

Вибрана на недостатньо демократичному законодавстві Верховна Рада України 1990 року скликання хоча й зіграла історичну роль в проголошенні незалежності України 24 серпня 1991 р. та проведенні референдуму 1 грудня 1991 р., на якому український народ переважною більшістю висловився за самостійність держави Україна, все ж не могла до кінця втілити волевиявлення народу. В умовах погіршеної економічної ситуації, одержаної в спадок від СРСР, протягом 1992-1993 рр. посилювались вимоги про розпуск Верховної Ради і призначення нових виборів. У серпні 1992 р. Мала Рада Народного Руху прийняла рішення про збір підписів на вимогу розпуску парламенту. Це рішення підтримали і ряд інших політичних організацій, але необхідної кількості підписів (3 млн.) зібрати не вдалось.

Вимоги щодо проведення більш досконалих виборів на багатопартійній основі висловлювались і під час обговорення проекту Конституції України, що розпочалось з липня 1992 року. В багатьох пропозиціях містилось обґрунтування необхідності проведення виборів за пропорційною або мажоритарно-пропорційною виборчою системою. Одними з перших наукові пропозиції щодо необхідності запровадження в Україні пропорційно-мажоритарної системи виборів висловили київські юристи П.Мартиненко і В.Мелашенко.⁴¹ Їх аргументи мали важливе значення для реформування політичної системи, про що свідчить історія виборів в Україні протягом 70-х - початку 90-х років. Існуюча система виборів, як і система Рад, вичерпали себе для демократичного розвитку, були базою для реставрації тоталітарних методів. Більшість, що формувалась через мажоритарну виборчу систему, проводила в життя свою волю нерідко всупереч волі меншості, що була позбавлена можливості захистити свої інтереси.

Для становлення нової виборчої системи цінний матеріал запропонувала науково-практична конференція "Виборча система і проблеми становлення української

держави", що відбулась в Києві 12 - 13 грудня 1992 року. На ній були запропоновані нові виборчі Закони. Народний Рух представив проект Закону на засадах пропорційної системи /слово мав Олесь Танюк/. Змішану систему виборів і ґрунтовний проект відповідного Закону підготувала асоціація молодих українських політиків і політологів /відповідальний за випуск А.Білоус/ при сприянні Комісії Верховної Ради з прав людини, яку очолював Олександр Ємець. На жаль, більшість Верховної Ради при прийнятті нового Закону про вибори в листопаді 1993 року не врахувала багатьох цінних пропозицій, рекомендованих цією науково-практичною конференцією.

Виконуючи ультимативні вимоги страйкуючих шахтарів, Верховна Рада після довготривалих дискусій у вересні 1993 р. прийняла рішення про дострокові вибори народних депутатів (вибори були призначені на 26 березня 1994 р.) і, за згодою президента - дострокові вибори президента України (вибори були призначені на 26 червня 1994 р.). Відповідно в листопаді 1993 р. був прийнятий і новий Закон про вибори, що містив ряд нових положень про можливість висування кандидатів від політичних партій, збирання підписів тощо. Цим же Законом була законсервована діюча система Рад і мажоритарна виборча система. Саме про цей Закон висловлювався І.Плющ, як про свою найбільшу помилку. Що саме так і сталося, засвідчили вибори 1994 р. і новий склад Верховної Ради. Вже в кінці 1994 р. - на початку 1995 р. зазвучали вимоги про розпуск цього складу Верховної Ради. Недосконалий виборчий Закон почав поглиблювати кризові явища в політичній та економічній сферах, водячи суспільство за принципом кола.

Таким чином, історія такої прямої форми демократії, як вибори, в кінці 60-х - на початку 90-х років 20 ст. пройшла в Україні шлях від декоративності, формалізму, безальтернативності та монополізму до демократичності, змаганні програм і поглядів. На вибори нового змісту люди дивилися з надією на покращення життя, на зміцнення державності. В умовах кризи командно-адміністративної системи, імперської суті СРСР - вибори відіграли роль еволюційного мирного поступу до цивілізованого суспільства, до становлення незалежної Української держави. Вибори також показали, що існуюча система влади вичерпала себе і потрібно запроваджувати нову систему місцевого самоуправління, нові парламентські форми на принципах чіткого розподілу законодавчої, виконавчої та судової влади.

Summary. Using the practical materials the authors show the transformation of the Soviet election system, unsoundness of the communist regime to react the democratic processes.

Список літератури

1. Енциклопедія Українознавства.- Т.1.- Львів, 1993. -С.240-241.
2. Вісті.- 1918.- N4-10.
3. Енциклопедія Українознавства.- Том 1. - С.241-242.
4. Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки.- К., 1937.- С.114.
5. Марченко М.Н., Рожко И.Н. Демократия в СССР: Факты и домыслы.- М., 1988.- С.76.
6. Бичек М. Демократія по-комуністичному, або мертвяк хапає живого //Вісті з України.- 1994.- 17-23 лютого.
7. Там само.
8. Інтерв'ю Голови Верховної Ради України І.С.Плюща українському телебаченню 22 квітня 1994 року.
9. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.- Т.7.- М., 1971.- С.247.
10. Нам ще треба один рік пережити. Пряма лінія з Головою Верховної Ради

- України І.С.Плющем // Молодь України. -1994, 8 квітня.
11. Підраховано авторами на основі архівних матеріалів.
  12. Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО).- Ф.1.- Оп.32.- Спр.1177.- Арк.1,7; Спр.906. Арк.11.
  13. Російський центр збереження і вивчення документів новітньої історії (Далі: РЦЗВД).- Ф.17.- Оп.106.- Спр.2001.-Арк.24.
  14. Державний архів Львівської обл.- Ф.3.- Оп.19.- Спр. 45.- Арк.77; Спр. 53.- Арк. 3.
  15. Державний архів Харківської обл.- Ф.2.- Оп.150.-Спр.35.- Арк.4.
  16. РЦЗВД.- Ф.17.- Оп.106.- Спр.2003.- Арк. 22.
  17. Там само.- Спр.2001.- Арк. 24.
  18. Підраховано авторами за картотекою Державного архіву Харківської обл.- Ф.2.- Оп. 150, 155, 158.
  19. ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.32.- Спр.1177.- Арк. 13-15; Спр. 1591. Арк.52-80, 28, 29.
  20. Державний архів Дніпропетровської обл.- Ф.19.- Оп.60.- Спр.414.- Арк.13-15, 33; Спр.155.- Арк.159,171.
  21. ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.32.- Спр.626.- Арк. 4-5, 20.
  22. Там само; Державний архів Київської обл.- Ф.5.- Оп.30.- Спр.167.- Арк.11, 20, 29-87.
  23. Буковський В. И возвращается ветер... Письма русского путешественника.- М., 1990.- С.302-303.
  24. 19 Всесоюзная конференция Коммунистической партии Советского Союза, 28 - 1 июля 1988 г. Стенографический отчет: В 2-х томах.- Т.2.- М., 1988.- С.138.
  25. Чобіт Д. Парламент зблизька //Дзвін.- 1993.- №4-6.- С.87.
  26. Любицкий В., Черняк А. Восхождение к демократии //Правда.- 1989.- 4 апреля.
  27. Народные избранники //Правда Украины.- 1989.- 30 марта.
  28. Руденко Ж. Ночное приключение //Правда Украины.- 1989.- 1 апреля.
  29. Сообщение окружных избирательных комиссий об итогах выборов народных депутатов СССР от Днепропетровской обл. // Днепропетровская правда.- 1989.- 28 марта.
  30. Радянська Україна.- 1989.- 6 серпня.
  31. Гарань О. Убити дракона.- К., 1993.- С.46.
  32. Креслянский А. "За" і "проти" проектів //Радянська Україна.- 1989.- 14 вересня; Лицом к лицу с избирателями //Правда.- 1989.- 14 ноября.
  33. Одинец М., Тихомиров И. Готовься к выборам. Заметки с пленума ЦК Компартии Украины //Правда.- 1989.- 3 декабря.
  34. Відомості Верховної Ради УРСР.- 1990.- №4.- 23 січня.- С.67; Радянська Україна.- 1990.- 24 березня.; Названы имена кандидатов //Известия.- 1990.- 18 февраля.
  35. Підраховано авторами: Повідомлення Центральної виборчої комісії. 4 березня 1990 р. //Радянська Україна.- 1990.- 24 березня; Відомості Верховної Ради УРСР. 27 березня 1990.- №13.-С.235.
  36. Рябчук М. Авторитаризм із "людським обличчям" // Рада.- 1992.- 6 листопада.
  37. Там само.
  38. Підраховано авторами: Списки народних депутатів // Радянська Україна.- 1990.- 24 березня.
  39. Осадчук П. Правда і кривда сьогодні //Літературна Україна.- 1990.- 10 травня.
  40. Днепропетровская правда.- 1990.- 25 февраля.
  41. Голос України.- 1991.- 8 травня.